

**И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.24.699 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 4:481-52:494.3-52**

Беккулова Дарика Курсанбековна

**«БАКЫТ» КОНЦЕПТИНИН КОГНИТИВДИК-ТИЛДИК
ДҮЙНӨ СҮРӨТҮНДӨГҮ ОРДУ**

10.02.19 – тилдин теориясы

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин филология жана маданият аралык коммуникация институтунун англис филологиясы кафедрасында аткарылды.

**Илимий
жетекчи:**

Мадмарова Гулипа Араповна

филология илимдеринин доктору, доцент, Ош мамлекеттик университетинин Филология жана маданияттар аралык коммуникация институтундагы факультеттер аралык орус тили жана кебинин практикалык курсу кафедрасынын профессору

**Расмий
оппоненттер:**

Джумалиева Гульнура Кабылбековна

филология илимдеринин доктору, доцент, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин синхрондук котормо бөлүмүнүн ага окутуучусу

**Жетектөөчү
мекеме:**

Тешабаева Дилфуза Муминовна

филология илимдеринин доктору, профессор, Өзбек мамлекеттик дүйнөлүк тилдер университетинин англис филологиясы факультетинин профессору, маданият аралык коммуникацияны тилдик камсыздоо кафедрасынын башчысы

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасы, 720901, Манас ш., Р. Азимова көч. 49

Диссертациялык иш 2025-жылдын 30-декабрындагы саат 10:00до И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети менен К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-pct-pehh5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., Раззаков көч., 51а) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов пр., 27) илимий китепканаларынан, жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын илим, жогорку билим берүү жана инновациялар министрлигине караштуу Жогорку аттестациялык комиссиянын сайтынан (<https://vak.kg>) таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын 28-ноябрында таркатылды.

**Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент**

Джаркинбаева Н.Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. “Бакыт” концептинин кыргызча репрезентативдерин изилдөөнүн актуалдуулугу төмөнкү факторлор менен түшүндүрүлөт:

- 1) концепттин этностук эс тутумда ээлеген ордунун салмактуулугу, улут өкүлдөрүнүн бул сезимге болгон аздектүү мамилеси;
- 2) бакыт сезимин кыргызча атоочу тилдик каражаттардын көп түрдүүлүгү жана улуттун лингвоэтномаданий бөтөнчөлүктөрүн толук чагылдырып берүүгө жарамдуулугу;
- 3) бак-таалай тууралуу көз караштын улут, раса жана маданий аралык мүнөздө болушун тастыктоо зарылчылыгы; концептти ар тараптан изилдөөнүн жана ири бүтүндүк катары өздөштүрүүнүн жаштарды тарбиялоо үчүн чоң кызмат кылуу мүмкүнчүлүгү;
- 4) бакыт концептин объективдештирүүчү кыргызча лексикалык жана провербиалдык каражаттардын атайын каралбагандыгы, алардын этимологиясынын, маани-маңызынын, жалпы мазмунунун деңгээлдик көрсөткүчтөрүнүн, ассоциативдик катыштарынын иликтене электиги. Мунун баары иштин темасынын, проблематикасынын зарылдыгын тастыктайт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар (долбоорлор) жана илимий изилдөө иштери менен байланышы. Иш жекече демилге катары аткарылды.

Изилдөөнүн максаты болуп “бакыт” концептинин кыргыз менталитетиндеги ордун, түзүлүшүн жана тилдик каражаттар аркылуу туюнтулуш жол, ыкмалары аркылуу аныктоо болуп эсептелет.

Бул максат төмөндөгүдөй **милдеттерди** чечүү менен ишке ашат:

1. “Бакыт” концептинин кыргыз тилиндеги репрезентативдерин жыйноо, каттоо, системалаштыруу, топтоштуруу, талдоо, мүнөздөө;
2. Бул концепттин кыргыздын когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүндөгү лексика-семантикалык жана провербиалдык парадигмаларын аныктоо;
3. Аталган концепттин эл аралык, улуттук-маданий жана жеке адамдык бөтөнчөлүктөрүн көрсөтүү;
4. “Бакыт” концептинин түшүнүк, элес жана баалоо касиеттеринин кыргызча берилиш жолдорун сыпаттоо;
5. Аталган концепттин провербиалдык алкактагы пропозицияларын мүнөздөп чыгуу;
6. Концепттин философиялык, психологиялык, этномаданий, диний, физиологиялык ж.б. көрсөткүчтөрүн аныктоо;
7. “Бакыт” концептинин поэтикалык дискуртка кирүү бөтөнчөлүктөрүн иликтөө;

8. “Бакыт” концептинин түзүлүшүн, өзөгүн, жакабелин жана чекебелин белгилөө;

9. Бул концепттин фреймдик структурасын талдоо;

10. Бакыттын скрипттик, когнитемалык өзгөчөлүктөрүн мүнөздөө;

11. Иликтенип жаткан концепттин этнос өкүлдөрүнүн ой тутумундагы мазмунун сурамжылоо (ассоциативдик эксперимент) аркылуу ачыктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгын төмөнкү натыйжалар түзөт: 1) “бакыт” концептин кыргызча вербалдаштыруучу тилдик каражаттардын толук парадигмасы, жалпы түзүмү аныкталып, когнитивдик тилдик бүтүндүк катары сыпатталды; 2) “бакыт” концепти түшүнүк, баалуулук, образ, когнитема, фрейм жана скрипт түрүндө кенен мүнөздөмөгө алынды; анын негизги түзүүчүлөрү, касиеттери, өзөктүк, жакабелдик жана чекебелдик белгилери, улуттук концепттер чөйрөсүндөгү орду көрсөтүлдү; 3) аталган концепттин номинанттарынын диахрониясы, прототиптери макрокомпаративистиканын жол-жоболоруна ылайык аныкталды; иште түркологиянын, корпустук лингвистиканын ыкмалары колдонулду; 4) “бакыт” концептинин ички элементтери, баскычтары дискурста кеңейип бүт концептти (фреймди, скриптни) туюнтуп жибериши же ага карама каршы коюлуп кетиши семантикалык аспектиде далилденди.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Иштин материалдарын жана натыйжаларын тил илиминин теориялык жана практикалык курстарында колдонууга болот. Алар когнитивдик лингвистика, лингвоконцептология, лингвомаданият таануу, лингвопаремиология дисциплиналары боюнча сабактарда пайдаланышы мүмкүн. Айрым материалдар тилдин “Лексикология”, “Фразеология” боюнча лекцияларда же практикалык сабактарында, студенттик чөйрөдө “Бакыт деген эмне?”, “Бакытты кандай түшүнүүгө болот?” сыяктуу дискуссияларды уюштурууда керектүү болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. “Бакыт” концепти көп деңгээлдүү фреймдик-скрипттик түзүлүшкө ээ болуп, анда моралдык-этикалык мазмун категоризациясы жана баалоосу когнитивдик механизмдер аркылуу түзүлөт. Концепттин түзүмү семантикалык өзөккө жана бакытты концептуалдаштыруунун ар түрдүү жолдору аркылуу калыптанган перифериялык зоналарга ээ.

2. Бакытты концептуалдаштыруу социалдык жактан дифференцияланган: ар түрдүү социалдык топтор (менчиктик статусу, билим деңгээли, жаш курагы боюнча) бул концептти өзүнө мүнөздүү лексикалык жана фразеологиялык каражаттар аркылуу репрезентациялайт. Бул каражаттар универсалдуу (тил аралык жана этнос аралык) жана вариативдүү мүнөздөгү белгилерге ээ болгон парадигманы түзөт.

3. “Бакыт” концептинин лексикалык объективи канааттануу, ыраазычылык жана кубаныч сыяктуу эмоционалдык абалдарды билдирген прототиптик репрезентанттар системасы аркылуу ишке ашат. Бул номинациялардын когнитивдик-семантикалык мазмунунда универсалдуу жана этноспецификалык компоненттер камтылган.

4. “Бакыт” концептинин фреймдик-скрипттік түзүлүшү элементтердин өз ара импликациясы принциби менен мүнөздөлөт: түзүлүштүн ар бир компоненти, этабы же фрагменти концепттин жалпы түзүлүшү жөнүндө маалыматты камтыйт.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Теманы тандоо, анын багытын, методологиясын аныктоо илимий жетекчи менен биргеликте аткарылды. Ал эми материал жыйноо, каттоо, каталог түзүү, системалаштыруу, топтоштуруу, чечмелөө, талдоо, мүнөздөө, сыпаттоо, жалпылоо, жекече көз караштарды анализдөө, корутундулоо, библиографияны түзүү, макалаларды басуу, баяндамаларды даярдоо изденүүчү тарабынан аткарылды.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн жыйынтыктары жана негизги мазмуну изденүүчүнүн 7 илимий баяндамасында чагылдырылып, университеттик (4), регионалдык (2) жана республикалык (1) илимий-практикалык конференцияларда талкууланган. Ош мамлекеттик университетинин англис филологиясы кафедрасынын кенейтилген отурумунда талкууланып, коргоого сунушталган.

Диссертациянын натыйжаларын чагылдыруунун толуктугу. Иштин мазмуну жана негизги жыйынтыктары диссертанттын 20дан ашык макалаларында басылып чыкты. Булардын ичинде РИНЦ тутумуна кирген жана чет өлкөлүк импакфактору жогору журналдарда жарыяланган.

Изилдөөнүн түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү – 191 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталат, изилдөөнүн объектиси, предмети, коргоого коюлчу жоболор, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, практикалык маанилүүлүгү ачыкталат, изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы көрсөтүлөт.

1-бап «Когнитивдик лингвистиканын негизги категориялары жана принциптери» деп аталып, ал 6 бөлүмдөн турат.

Когнитивдик лингвистика жаңыдан түптөлүп, ыкчам өнүгүп жаткан илимий тармак. Ал тил илимине жана когнитивистикага негизделет. Когнитивдик илим (англ. cognitive science) когнитология/когнитивистика

адамдын билим тажрыйбасынын түзүлүшүн жана кызматын изилдейт.

1.1. Концепт термининин аныктамасы. Концепт термини алгач латынчада пайда болуп, кийин илимдин түрдүү тармактарында колдонула баштаган: лат. *conceptus* “түйүлдүк; ой, түшүнүк, фр. *concept*, ит. *concetto*, исп. *concepto* “ой, түшүнүк” ж.б. [Демьянков 2001; Воркачев 2004]. Россияда аны биринчи жолу С. А. Аскольдов 1928-жылы пайдаланып, кенен түшүндүрмө берген [Аскольдов 1977]. Кээде концепт деп “ойлонуунун эң жөнөкөй бирдигин” атап коюшат [Чесноков 1967].

Концепттин аныктамалары көп, жалпысынан окшош, аны окумуштуу адистер ой тутумдун, билим-тажрыйбанын бирдиги катары белгилешет жана айырмачылык изилдөөнүн багытына, изилдөөчүнүн позициясына жараша пайда болот.

1.2. Концепттин түзүлүшү жана анын вербалдашуусу. Концепттер көп түрдүү, түркүн түзүлүштө жана сапатта болушат. Алардын структурасы катуу “сенек” эмес, ийкемдүү, өзгөрүлмө келет. Анткени концепттер ойлоо процессине катышат, ой тутумда жашайт, ой жүргүзүүдө активдүү кызмат кылат. Кепте концепттик түзүмдүн курамы, элементтери ар кыл активдешет.

Лингвокогнитология менен лингвоконцептологияда концепттин түзүмүн өзүнчө талаа же алкак түрүндө белгилешет. Мындай талаа ядро – периферия (борбор – жакабел) түрүндө, чеги ачык (туюк эмес) түзүм катары, даана жана бүдөмүк байкалган элементтердин жыйындысы катары аныкталат.

Концепттердин жыйындысы **дүйнөнүн баалуулук сүрөтүн** түзөт деп айтууга болот. Бул ири менталдык түзүмдө тигил же бул маданиятка тиешелүү өтө зарыл баалуулук категориялары, белгилери тилдик каражаттарда бекип, топтолуп жана сакталып маданияттын белгилүү моделин жаратат.

Байыркы түрк тилинде жазылган кыргыздардын көөнөргүс мурасы болуп эсептелген Жусуп Баласагындын “Кут билим” аллегориялык чыгармасындагы Айтолдуну – дөөлөт деп берген. Кут бул бакытты, бейпилдикти, тынчтыкты билдирген лексема катары каралат. Китеп 4 өзөктөн туруп, баалуулуктардын эң жогоркусу-билимде экендигин китептин аты эле айтып турат [Ж.Баласагын: 75]. Дөөлөттүн туруксуздугу менен куттун кубулмалыгын төмөнкү саптардан көрөбүз:

Кубанба байлыгыңа оомал-төкмөл,

Ишенбе дөөлөтүңө, а да бекер.

Өмүрүң-көргөн түштөй заматта өтөт,

Кур бакыт-жапайы куш учуп кетет [Ж.Баласагын: 122].

Даңк байлыкка жеткирет илим деген

А билим байлык каткан казнага тең [Ж.Баласагын: 54]. Мында илим менен билимди максаттарга жеткирүүчү курал катары, ал тургай каракчы менен ууру уурдай албай турган казынага теңеп, ойчул ошол доордо эле бакыттын эшиктерин ачуучу ачкыч сымал караган.

Эки дүйнө кур болбосун бакыттан,

Бул сөздөрдүн сырын чечип окушкан- бул саптардан диний көз караштагы догма чагылдырылып, бакыттын эки дүйнөлүк болоору берилген.

Таб.1.2.1.” Кут билим” чыгармасындагы фреймдик-скрипттик анализ

	Фрейм	Негизги мааниси	Агент(ким ишке ашырат)	Иштөө механизми/Скрипт	Натыйжа /баалуулук
1	Кут	Ийгилик, руханий байлык, кудайдан берилген шыбага, насип	Жараткан/Теңир/ Адилет адам	Адилеттүү жашоо – Кут келет – мамлекет бекемделет	Легитимдүү бийлик, элдин тынчтыгы
2	Дөөлөт	Материалдык жана саясий туруктуулук	Өкүмдар, эл.тагдыр	Кут бар жерде – өнүгүү болот, эл бакубат жашайт	Экономикалык жана коомдук гүлдөп-өсүү
3	Бакыт	Руханий тынчтык, ички канааттануу	Адамдын ички чөйрөсү	Билим+Кут+Адилеттик= Руханий гармония	Толук кандуу жашоо, жан дүйнөнүн тынчтыгы
4	Билим	Акыл, аң-сезим, жарыктык	Акылман адам, окумуштуу	Адам билимге умтулат – Акылы өнүгөт – Туура чечим чыгарат	Адилеттикке жетет, коом өнүгөт

“Кутадгу билиг” философиясынын өзөгүн түзгөн: билим-негизги бакытка алпарчу жол фрейм катары берилет; кут-күч, дөөлөт, натыйжага жетүү-скрипт, бакыт- эң жогорку максат катары каралган. (таб.1.2.1).

1.3. Концепттердин типологиясы жана “бакыт” концепти тууралуу. Концепттерди топтоштуруу ар түрдүү чен-өлчөмдөргө негизделет.

1. Интеграциялоо, камтуу жана көлөмдүк даражасына карап а) макроконцепттер, б) суперконцепттер, в) базалык концепттер жана г) микроконцепттер жиктелет. Макроконцепт көптөгөн когнитивдик-тилдик бирдиктерди кучагына алат, эбегейсиз чоң, көп кырдуу маалыматтарды

“сыгып” бир бүтүндүк катары берет. Ал аалам, чексиздик, убакыт-мейкиндик, жаратылыш тууралуу билимдердин менталдык-тилдик бирдиги, заманбап ой жүгүртүүнүн, ой тутумдун тынымсыз такталып, толукталып турган көлөмдүү компонент-блогу. Микроконцепт – адамдардын жана адамзаттын менталдык чөйрөсүнүн кичинекей, чектүү элементи, ичинен ажырымга дуушар боло албаган, ички бөлүктөрү байкалбаган “кыпыны”. Микроконцепттер түрдүү негиздерде биригип базалык концепттерди, базалык концепттер өз ара туташып, кошулуп суперконцепттерди түзүшөт.

2. Ички компоненттердин структурасына карап концепттер бир нече топко бөлүнөт: 1) ой сүрөтчөлөрү; булар коом өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги элестер, “сүлпөтчөлөр”, керек болгондо актуалдашуучу образдар; 2) схемалар (иероглифтер, петроглифтер, символдор, коддор, карталар ж.б., булардын элементтери, түзүмдөрү, мисалы, глобустагы чектер, өлкөлөр, түрдүү белгилер, дарыялардын, жолдордун көрсөткүчтөрү);

3) фреймдер (англ. *frame* “рамка, скелет, каркас”); фрейм статистикалык мүнөздө ой тутумдун, билимдин ички түзүмү бар компоненти катары жашайт;

4) скрипттер же сценарийлер; булар динамикалуу, мейкиндик-убакытта ырааттуу ишке ашкан же жүргүзүлгөн иш аракеттер, окуялар, өзгөрүүлөр жөнүндөгү маалыматтарга негизделген билим тажрыйба;

5) түшүнүктөр; түшүнүк – объектти мүнөздөөчү эң жалпы, өтө зарыл жана маанилүү касиет-белгилердин жыйындысы; түшүнүктүн мазмуну, бүтүндүгү, толуктугу адамдын же этностун билим тажрыйбасына багынычтуу;

6) инсайттар; инсайт объекттердин түзүлүшү, андагы элементтердин, түзүмдөрдүн, байланыштардын кызматы жөнүндөгү билим (“кол чатыр”, “боз үй” ж.б.);

7) гештальт – татаал абстракттуу концептуалдык түзүм; алгачкы этапта гештальт объект жөнүндөгү баштапкы, ажырым эмес, жалпы билимдерди камтыйт, кийин ал тууралуу толук, бүтүн, терең, ар тараптан өздөштүрүлгөн, иштелип чыккан, уюткулуу билимдердин концептуалдык системасына айланат;

8) когнитема – жалпы маанилүү пропозиционалдык формула; ал концепт жөнүндө эл тарабынан иштелип чыккан, этноско бүт бойдон же дээрлик көпчүлүгүнө маалым пикирди туюнтат ж.б.

1.4. Дүйнө сүрөтү менен менталитеттин өз ара катышы. Учурдагы гуманитардык илимдерде дүйнө сүрөтү таркалган түшүнүктөрдөн болуп калды. Аны философияда, гносеологияда, социологияда, этнопсихологияда, маданият таанууда, когнитологияда, адабият таанууда, лингвистикада ж.б. илимий тармактарда кездештирүүгө болот [Попова, Стернин 2010]. Бул

терминди илимге физик Г. Герц жана философ Людвиг Витгенштейн киргизген [Дрофа 2009; Камбаралиева 2019]. Кыргызстанда дүйнө сүрөтү боюнча биринчилерден болуп окумуштуу Л. А. Шейман менен публицист Г. Д. Гачев жаза башташкан [Лингв. антропоцентризм: 2019:229]. Бул терминдин түптөлүшүнө, өнүгүшүнө жана таркалышына Л. Вайегербер, В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Л. Уорф, А. А. Потебня сыяктуу илимпоздор салым кошкон [Камбаралиева 2019].

Дүйнө сүрөтү термини түрдүү дефинициялар аркылуу аныкталат. Анын мазмуну көп кырдуу жана татаал түзүлүштө. Дүйнө сүрөтү – адамдын ой тутумунда чагылдырылган маалыматтардын жыйындысы.

1.5. Когнициядагы концептуалдаштыруу жана категориялаштыруу процесстери. Концептуалдаштыруу деп адамдын аң-сезими объективдүү жана субъективдүү дүйнөнүн бир үзүмүн, чөйрөсүн бөлүп алып, эс тутумга өткөзүп, өзгөчө белгилерин аныктап, кубулуштардын белгилүү тобуна (түрүнө) кошушун атоого болот [Попова, Стернин 2010:121].

Концепттин калыптануусун шарттаган булактар булар:

- 1) сезүү органдары кабыл алган сигналдар, белгилер, көрсөткүчтөр;
- 2) адамдын предметтер менен түздөн-түз аткарылган амалдары;
- 3) ойдогу башка концепттер менен алакага түшүп, биригүү же айырмалануу менен пайда болгон жаңы менталдык түзүмдөр;
- 4) пикир алмашууда, билип-таанууда, маалымат өздөштүрүүдө жаралган ой компоненттери;
- 5) тилдик бирдиктердин маани маңызын өз алдынча түшүнүүдөн, эс тутумга кийирүүдөн түптөлгөн менталдык [Попова, Стернин 2010]).

Категориялаштыруу – когнитивистиканын борбордук түшүнүктөрүнөн болуп, дүйнө объекттерин жана кубулуштарын жалпылоочу түшүнүктөр, категориялар аркылуу аң-сезимге киргизүү процессин айтышат.

1.6. Лингвоконцептология Кыргызстанда. Лингвистиканын антропоборбордук өнүктөгү жаңы агымдары, багыттары биздин өлкөдө да өз тарапкерлерин таап, интенсивдүү өнүгүүдө (М. Ж. Тагаев, З. К. Дербишева, Л. И. Дрофа, К.З. Зулпукаров, М. И. Лазариди, З. К. Караева, П. К. Кадырбекова, У. Ж. Камбаралиева, Б. Б. Нарынбаева, К. С. Саматов, М. К. Алишова, Г. Ш. Абдразакова, Э. Т. Төлөкова, А. А. Абдулатов ж. б.).

2-бап “«Бакыт» концептин вербалдаштыруучу тилдик каражаттарды изилдөөнүн материалдары, методологиясы жана методдору” деп аталат. «Бакыт» концепти – көп кырлуу, түркүн белги сапаттарга ээ менталдык-тилдик түзүм. Анын когнитивдик мазмунун илимий – карапайым, материалдык – идеалдык, абстракттуу – конкреттүү, глобалдуу – жекече инсандык (же топтук), нейтралдык – эмоциялык-экспрессивдик

жана башка касиеттер түзөт.

2.1. «Бакыт» концептин иликтөөгө негиз болгон материалдар жана методологиялык жоболор. Изилдөөнүн **объектиси** – «бакыт» концептинин жалпы когнитивдик-тилдик түзүлүшү, **предмети** – концепттин курамындагы түшүнүктүк-образдык, фреймдик-скрипттук, когнитемалык-пропозициялык, гештальттык белгилер жана аларды туюнтуучу тилдик каражаттар.

Изилдөөнүн объектиси менен предмети когнитивдик лингвистикада жетекке алынуучу бир нече жоболордун негизинде иликтөөгө алынат. 1) концептти туюнтуучу башкы репрезентантты аныктоо; 2) концепттин номинативдик талаасын жана башкы сөздүн деривациялык «дарагын» кураштыруу; 3) концептти туюнтуучу туруктуу сөз айкаштарын (фразеологизмдер, кептик формулалар, клишелер, салттуу императивдер, типтүү эркин сөз айкаштары) мүнөздөө; 4) паремияларды, афоризмдерди, притчаларды, тексттерди бирдиктүү антропоборбордук көз карашта сыпаттоо.

Иште карала турган тилдик материалдар төмөндөгүдөй кичи парадигмалардан турат:

1) **лексикалык бирдиктер:** *бак/бакыт/бакты, ыраат/ырахат, жыргал/жыргоо, таалай, ырыс, кут, дөөлөт, кубаныч, сүйүнүч, шат* ж.б.; булардын

а) сөз жасоочу дериваттары: *бактылуу, бактылуулук, ырааттуу, ырааттуулук, ырахаттуу, жыргалдуу, шаттык, шаттуу, шатман, ырыстуу, куттуу, кутман* ж.б.,

б) татаал сөздөрдөгү, кайталоолордогу дериваттары: *бак-таалай, ырыс-кешик, бак-дөөлөт, шатыра-шатман*, ж.б.,

в) семантикалык дериваттар (энчилүү аттардын жасалышы): *Ырыс, Бакыт, Таалай, Дөөлөт, Ырахат, Жыргал*; аффиксация жолу менен: *Ырыскы, Кутман, Шатман*; татаал антропонимдер: *Куттубек, Бактыгүл, Бактыбек, Ыраатбек*; Раатбек, Бахриниса, Бахтияр, Бакдөөлөт, Куткелди.

2) **фразеологизмдер** (кыскартуулар: З – зат атооч, Э – этиш, С – сын атооч, Ж – жандооч): а) З + Э (процесс): *багын байлоо, багын ачуу, бактысын качыруу/тебүү, ырысына тебүү, таалайын тебүү/ качыруу*; бакытка батуу, бактыга балкуу б) З – Э (позитивдүү императив): *бак даарысын/консун, бакыт/бак-дөөлөт жылоолосун/жолдосун, ырыс-кешик жолдогур, кутман курак кут болсун*; в) З – Э (терс императив): *ырысыңы жебе, багың байлангыр, ырысың каткыр, ырысыңды жегир*; г) З + С (сүйлөмгө окшош): *ырысы тайкы, ырысы тоодой бактысы тоодой*; д) З+Ж: *бактыга жараша, бактыга каршы* ж. б.;

3) **паремиялар** (781 бирдик): *Ырыс алды – ынтымак; Бакыт менен кайгы – үзөңгүлөш; Балалуу үй – бактылуу үй* ж.б.

4) **когнитемалар:** а) *Жашоо – өзү бакыт*; б) *Кыргыз жери – бейиш* ж.б.

5) **тексттер:** А. Токомбаевдин «Таалай издеген индус» поэмасы [Токомбаев А. (Балка). Тандалган чыгармалар. II том. – Фрунзе: Кыргызстан 1972. - 7-25-бб., Катлер Г.С. Далай-лама: Бактылуу болуу искусствосу / Далай-лама: Искусство быть счастливым. – Москва: Эксмо, 2022. – 416 б. ж.б.у.с.] II бапты караңыз.

Учурдагы лингвистикада антропоборбордук агым интенсивдүү калыптанып, өнүгүп бара жатат. Аны **лингвистикалык антропоцентризм** деп да аташат [Лингвистический антропоцентризм: 2019:3-5]. Бул багыт тилди объективдүү система-структуралык түзүлүш катары гана кароочу агымдын ордун ээлеп, тилдин жаратуучусу, өнүктүрүүчүсү жана колдонуучусу болгон адамды биринчи планга коет. Адам – маалымат берүүчү жана алуучу субъект. Пикир алмашууда адамдын социалдык (жашы, жынысы, дини, адистиги, улуту ж.б.), психологиялык (ою, эс тутуму, мүнөзү, кызыкчылыктары, мүдөө талаптары ж.б.) дагы башка түрдүү тараптары чоң мааниге ээ болот.

2.2. «Бакыт» концептинин аспектилери. «Бакыт» концепти абстракттуу, көлөмдүү, көп компоненттүү, өз ичинен бир нече катмарларды, түзүмдөрдү жиктеп турат. Анын курамында бир канча белгилерди, өнүктөрдү жана жалпы көрсөткүчтөрдү ажыратууга болот: 1) лексикографиялык катмар (а) энциклопедиялык; б) бир тилдик; в) эки тилдик ж.б.); 2) түшүнүк катмары (а) илимий; б) карапайым); 3) предметтик-образдык катмар; 4) денотаттык-аксиологиялык (баалоо) катмар; 5) нейтралдык-эмоциялык-экспрессивдик аспект;

б) учурдагы (азыркы) – этимологиялык катмар; 7) уңгулук – сөз жасоо катмары; 8) лексемалык-фразеологиялык катмар; 9) атеисттик-диний-теологиялык өңүт; 10) философиялык-мифологиялык катмар; 11) диахрониялык-синхрониялык өңүт; 12) физиологиялык-психологиялык катмар; 13) демейдеги-сакралдык аспект; 14) негиздүү (себептүү) – ырым-жырымдык (ритуалдык) катмар; 15) символикалык-моралдык-этикалык өңүт; 16) жалпы – гендердик (курактык, адистик ж. б.) аспект; 17) прозалык-поэтикалык катмар; 18) тилдик-кептик, жалпы тилдик-прагматикалык катмар; 19) этностук-этнос аралык (адамзаттык) катмар; 20) экономикалык-руханий тарап; 21) фреймдик-скрипттік катмар ж.б.

2.3. «Бакыт» концептин объективдештирүүчү тилдик каражаттарды иликтөөнүн ык-методдору. Изилдөөнүн жүрүшүндө биз бир канча методдорго, буларга тиешелүү ыкмаларга кайрылдык. Аларды үч түргө бөлүп кароого болот: эмпирикалык методдор; теориялык методдор; когнитивдик семантикалык методдор.

3-бап **“Бакыт” концептинин менталдык-тилдик касиеттерин**

иликтөөнүн негизги натыйжалары жана талкуулоосу” деп аталат. Биз ишибизде ушул түшүнүктүн этнос өкүлдөрүнүн дүйнө-сүрөтүндөгү ордун, маани-маңызын жана түрлөнүшүн талдоого алабыз.

3.1. Бакыт эс тутумдагы түшүнүк жана фрейм катары. Бакытты көп аспектилүү, түркүн катмарларды түзүүчү моралдык-психологиялык концепт катары талдоого болот. Байыркы Кытайда карама-каршы эки көз караштын болгондугун айтууга болот. Даосизмде сабырдуулук, чыдамдуулук, карапайымдык биринчи планга коюлат. Анда субъективизм, бир беткейлик, басымдуулук кылат. Анткени дененин эле (башкалардын айтпай эле коелу) таламдарын, мисалы, оорудан арылууну, чарчоодон жеңилдөөнү, ачкалыкты жоюуну, жыныстык кумарды кандырууну адам четке кага албайт.

Бакыттын субъективдүү жана объективдүү тараптарын бирге эсепке алуу зарылдыгын психолог А. Маслоу белгилейт. Ал бактылуулукка жетүүнүн тубаса жана универсалдуу баскычтарын ажыратат: 1) физиологиялык таламдар; 2) коопсуздук таламдар; 3) сүйүүгө же бир социалдык топко болгон тиешелүүлүк таламдары; 4) урматтоо таламдары; 5) өзүн актуалдаштыруучу жана чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруучу таламдар [Маслоу: 1943:110]. Бул баскычтар иерархиялык түзүлүштө – эң төмөнкү баскычтан жогорку баскычка карай көтөрүлөт. Бардык таламдарды аткаруу толук кандуу бакытты, бактылуулукту жаратат. Окумуштуунун мындай ою – бакытка карата көз караштардын бири гана.

3.2. «Бакыт» концептиндеги баалуулукту билдирүүчү когнитивдик тилдик түзүмдөр. «Бакыт» концептинин өзүнчө прагматикасы бар. Аны 1) бактылуулукту сезүүчү, баштан кечирүүчү, пайдалануучу, жыргалга «маруучу» тарап; 2) бактылуулукту байкоочу, көрүүчү, аныктоочу, мүнөздөөчү тарап; 3) бактылуулуктун жагдайлары, шарттары, көрсөткүчтөрү, убактысы, себептери, натыйжалары биригип түзөт. Концепттин баалуулук мазмуну жеке инсандын, уруунун, элдин, социалдык топтун (ымыркайлар, окуучулар, динчилдер, улгайгандар, селсаяктар, «каралар», «ак сөөктөр», «билимдүүлөр» ж.б.), континенттин же адамзаттын дүйнө таанымында түрдүүчө көлөмгө, түзүлүшкө, сапатка ээ. Ошондуктан бакытты баалуулук катары мүнөздөө өтө татаал маселе экендигин айтып коюшубуз керек.

3.3. Кыргыздын менталдык-тилдик дүйнө сүрөтүндөгү бактылуулукту туюнтуучу сөздөрдүн, фразеологизмдердин, паремиялардын түз, кыйыр, өтмө жана жалпылоочу маанилери. Бул бөлүктө «бакыт» концептине тиешелүү, аны вербалдаштыруучу сөздөргө, сөз айкаштарга, идиомаларга жана макал-лакаптарга жалпы мүнөздөмө беребиз.

3.3.1. «Бакыт» концептин туюнтууга катышкан лексемалардын курамы. Концептти көптөгөн лексемалар вербалдаштырат: *бак (бак-, бакты,*

бакыт, бакыбат...), ырыскы, ырыс, ырахат, кут, жыргал, жыргоо, каниет, канимет, канааттануу, кубануу, сүйүнүү, дүйнө/дүнүйө, таалай, дөөлөт, насип, тагдыр, кадыр-барк, атак-даңк, байлык ж.б. Бул тизмеге баа, бай ж.б. сөздөрүн да кийирүүгө болот.

Пикирдин борборун *бак* сөзү-концепти түзүп, «бак» концептинин номинанттарына *бак*- «кароо, көз салуу, тарбиялап өстүрүү, камкордук көрүү, кайтаруу, багуу (малды), таптоо, асыроо (кушту), өстүрүү (эгинди); сактоо, коргоо, кайтаруу, көзөмөлдөө, байкоо; тиктөө, кароо, (жасап) көрүү» этиши кирет [КТТС I: 196]. *Бак* – этишинин семантикасында «камкордук көрсөтүү, кам көрүү» семалары үстөмдүк кылат.

Бак- этишинин кыргызча негизги семалары:

1) «бардык жактан камсыз кылып тарбиялап өстүрүү»: *багып* алган бала; мында *багып* алган = *бакма*; **Баккан** бала таттуу болот (Макал)

2) «азык-оокат, жатакана берүү»: он күн уста **бактым**;

3) «асыроо»: Абазды ушул кемпир *багып* чоңойткон (Таштемиров); *багып* = асырап; Бала төрөгөндүкү эмес, **баккандыкы**. **Бакпаганды** балам дебе, келбегенди өзүм дебе (Макал): *бакпаганды* = асырабаганды, тарбиялабаганды;

4) «жем-чөп берүү, жаюу/жайытка чыгаруу, көзөмөлдөө, кароо»: Уулум мал **багат**; мында *багат* = карайт; **Бакпаса** мал кетет, карабаса катын кетет (Макал): *бакпаса* = жем-чөп бербесе; **Баккан** ээси жарашса, күйпүл күчүк сак болот, алган эри жарашса, кара катын ак болот (Макал): *баккан* = азык-оокат берген; **Багып** жейин десең мал кыл, жатып жейин десең бак кыл (Макал): *багып* = жем-чөп берип;

5) «таптоо, мүнүшкөрлүк кылуу»: Жайдан кышка шаңшытып, Алгыр бүркүт **бакканын** (Токтогул); *бакканын* – таптаганын; карга **бакса**, куш болбойт (мак.): *бакса* = таптаса;

6) «саяпкерлик кылуу, таптоо»: аргымак атты **бакчу** эле; *бакчу* = таптоочу, саяпкерлик кылчу;

7) «кароо, тиктөө, көз жүгүртүү»: Ак шишик баскан балдарды тик **бага** албай жүрдүм (Айтматов): *тик бага* албай – тик карай албай; күлө **багып** жайнайсың (фольк.) = күлө карап/тиктеп жайнайсың;

8) «коргоо, кайтаруу»: Калың кыргыз, кыпчакты Кас душмандан ким **багат** («Курманбек»): *душмандан багат* = коргойт;

9) «сактоо, оңдоп түзөтүү»: Эр Манастын күмбөзүн Эченден бери **багат** дейт («Эр Табылды»): *күмбөздү багат* = сактайт; оңдоп, түзөтүп турат;

10) «байкаштыруу, текшерип көрүү»: Белекке бердим, кийип **бак**, Белсенип жоого тийип **бак** («Сейтек»): *кийип бак* = кийип көр, текшер; *тийип бак* = тийип көр, текшер;

11) «кам көрүү, тоюндуруу, кийиндирүү, камсыздоо»: *Бир ата отуз уулду багат, отуз уул бир атаны бага албайт* (мак.): *багат* = камсыздайт, тоюндурат, кийиндирет;

12) «өстүрүү, кароо»: *аштык багат* = аштык/эгин өстүрөт; дагы салыштырыңыз: *Бакты баксаң, бак болот,*

Батман, батман как болот,

Багымсыз бак чөл болот,

Суу жайылса, көл болот (Макал). Бул жерде *баксаң* = карасаң, өстүрсөң, *багымсыз* = каралбаган. Бул саптарда плеоназм келтирилген. Текстте *бакты баксаң бак...*, *багымсыз бак* түрүндөгү *бак*-уңгусунун «артыкбаш» кайталоосу учурайт. Бирок улуттук менталитетте бул көрүнүш өөн учурабайт. Анткени макалдагы эмгекчилдиктин маанисине басым жасоо аракети этностун аң-сезими үчүн өтө баалуу;

13) «(азыраак/бир аз) чыгаруу»: *терезеден баш багып* = терезеден/эшиктен баш чыгарып; Атасынын көзү өткөндөн бери туугандары алардыкына бир да баш бакпады(кабар албады).

14) «кыйынсынуу, бой көтөрүү, дымактуу болуу, көтөрүңкү үн чыгаруу»:

Бакылдаган эчкини суу кечкенде көрөбүз (Макал)

3.3.2. Бактылуулук-бактысыздык тууралуу макалдар. Кайсы бир макалдарда эмгек бактылуулукту жаратуучу күч катары аталат: *Бактылуу эмгегинде зор; Бактылуу эмгегинде зор, бактысыз ооруда кор* (133 б.). Эмгек,

кыймыл-аракет, мээнет адамды бакыбат жашоого, оорубай-сыркабай күн кечирүүгө себеп болот.

Кыргыз менталитети бактылуулукту кең пейилдик менен байланыштырат: *Бактылуу болом десең, башкага көз артпа*. Мында ичи тардык, көрө албастык адамды бактысыз кылат деген жоромол берилген.

Бакытка адам жөн жерден жетишпейт. Анын бактылуу болушуна көп оң факторлор себеп болот. Ошондуктан мындай адам менен касташууга, эрегишүүгө болбойт. Бул пикир *Бактылуу менен байлашпа, таалайлуу менен талашпа* паремиясында кескин императив түрүндө берилген. Биз талдап жаткан сөз, албетте, сын атооч эле эмес, ал өз синоними менен параллелдүү колдонулуп, бирин-бири толуктаган жуп сандардын маани-маңызын туташтырып турушат:

Бакты-луу менен байлаш-па,

Таалай-луу менен талаш-па

Мында «бакыт» концептинин эки репрезентативи биргеликте, жупташып колдонулган.

3.3.3. Бакытты сыпаттоочу айрым когнитемалар. Бакыт деген эмне?

Кыргыздын проverbsиалдык мейкиндигинде бул суроого түрдүүчө когнитемалар аркылуу жооптор берилет [Дербишева 2019:153-154].

1. Бакыт – эмгектин натыйжасы. Бул пикир бир нече макалдарда чагылдырылган: *Эрте турган адамдын **насиби** артык; Эрте турган жигиттин бир **ырысы** артык* [Ибраимов: 629]; ***Бакыт** ачкычы – эмгекте; **Бакыт** эмгектен жаралат; **Бакыт** жерде, эринбей эңкейип ал* [Койчуманов: 109-110].

2. Бакыт туруктуу болбойт. Бул когнитемада бакыттын динамикалуулугу, өзгөрүлмөлүүлүгү, келип-кетип турууга жөндөмдүүлүгү белгиленет: ***Бакыт** деген – сымап, кырсык деген – уйгак; **Бакыт** деген – тоголок, аны токтотууга эп керек, мээнет деген – жалпак, аны көтөрүүгө күч керек; **Бакыт** канаттуу, кырсык далдактуу* [Койчуманов:109, Ибраимов: 135].

3. Бала – бакыт: *Баласы жоктун **ырысы** жок. Балалуу үйгө **бакыт** үйүр;*
*Балалуу үй – **бактылуу** үй; Балалуу үй – **базар**, баласыз үй – мазар ж.б* [Ибраимов: 138].

4. Байлык, бийлик, ден соолук – бакыттын курамдык бөлүктөрү: *Бакыт кетсе, намыяны кошо кетет (намыян – акча сактоочу идиш, байлыктын белгиси); Бакыт кушу конгон – бай болот, дөөлөт кушу конгон – бий болот* [Койчуманов: 109]; *Ырыс алды – ден соолук, андан кийин ак жоолук* [Койчуманов: 599] ж.б.

3.4. Бакыт түшүнүгү поэтикалык дискурста. Биз мында дискурс терминин көптөгөн экстралингвистикалык факторлор (социомаданий, психологиялык, прагматикалык ж.б.) чүмбөттөп шарттаган, белгилүү максат-милдеттерди ишке ашырууга арналган, адресаты, адресанты, жагдайы анык кептик бүтүн чыгарманы атоо үчүн колдонобуз [БЭСЯ: 1970:136-137; Арутюнова 1990; Воркачев 2006].

3.4.1. «Бакыт» концептинин образдуулук жаратуучу каражаттары. Кыргызча *дүйнө/дүнүйө* сөзү араб лингвомаданиятынан өткөн. Анын маанисин «жарыктык, аалам; казына, байлык, барчылык, баалуулук, асылзат; жашоо ырахаты/ырааты, жашоо» деп белгилөөгө болот [Юдахин I]. Демек, бул аталышта «бакыт» концептинин репрезентативдеринин тизмесине кошулат. Т. Сатылгановдун «Дүнүйө» аттуу ырында (Токтогул I) бакыттын дүнүйө түрүндө мүнөздөлүшү ар тараптан өтө ири поэтикалык контексте, толгон метафоралык-образдуу каражаттардын жардамы менен ишке ашкан. Ырда, *дүнүйө* сөзү 75 ирет колдонулат, бир гана жолу (акырында) сап башында, 2 мертебе каратма эмес мааниде жолугат. Биз тексттин салттуу пунктуациясын өзгөртүп кабыл алдык:

Келериңде, дүнүйө,

*Мөмөлүү дарак шактайсың,
Кетериңде, дүнүйө,
Суу жетпеген кактайсың.*

Чынында дүнүйө сөзүнө каратма (вокатив) кызматы ыйгарылбаса, андан кийин үтүр такыр коюлмак эмес. Каратма сөз сүйлөм ичинде эки тарабынан тең үтүр менен жиктелет. Ырдын өзөгүн «Дүнүйө келет – бакыт келет, дүнүйө кетет – бакыт кетет» антонимиясы түзөт. Жогорку үзүндүдө бакыттын символу катары «мөмөлүү дарактын шагы», бактысыздыктын символу катары «суу жетпеген как жер» эсептелинет.

3.4.2. Бакыт менен сүйүү барабарбы? «Бакыт» концептин кээде субъекттин көз карашында түшүнүүгө болот. Бакытты сезүүнүн өзүнчө прагматикасы бар. Аны даражага бөлүү субъекттин менталитетине багынычтуу. Сүйүүдө эки тарап бар: А жана Б. Булардын бири-бирине болгон ысык, жагымдуу, ишенимдүү мамилеси сүйүүнүн өзөгүн түзөт. Бул эки символ – эрди-катындын, кыз-жигиттин, ата-эне менен баланын, ынак достордун, устаз-шакирттин алакасындагы субъекттердин белгилери. Мамилени эки тарап тең жаратат, ошондо гана сүйүүдөгү баланс сакталат. А менен Бнын психофизиологиялык активдүүлүгү, ийгиликтүүлүгү, канааттануу жөндөмдөрү же пассивдүүлүгү, өзгөрүлмөлүүлүгү, эч нерсеге жетпегендиги, канааттанууга болгон жөндөмдүн тайыздыгы алардын мамилесине тынымсыз оңдоо түзөөлөрдү кийирип турат. Кыргыз эл акыны М.Ааматовдун «Адашкан махабат» деген ырлар жыйнагы [Б.: Айат, 2018] толук бойдон сүйүүгө арналат.

Акындын көркөм эс тутумунда «Сүйүү – бакыт» когнитемасы эмнегедир бир тараптуу ачылып берилет.

3.5. Бакыт түшүнүгү теологиялык, нейропсихологиялык, гендердик жана этикалык дискурста. Бакыт – полиаспектилүү, көп кырдуу түшүнүк. Аны философияда, гносеологияда, социологияда, этнографияда, психологияда, когнитологияда, этикада, маданият таанууда ж.б. илимий тармактардын алкагында иликтөөгө болот. Биз төмөндө илим чөйрөсүндө азыраак талкууланган бир-эки маселеге гана кайрылабыз.

3.5.1. Буддизмде түптөлгөн «бакыт» концептинин когнитивдик тилдик сүрөтү. Бул параграфтын мазмунун Тибет буддизминин руханий лидери болгон Далай-Ламанын бакыт жөнүндөгү көз карашын мүнөздөп талдоо түзөт. Тибет буддизми бир нече омоктуу пастулаттарга негизделет.

3.5.2. Бакыт сезиминин гормондорун жаратуучу нейропсихологиялык заттар тууралуу. Бул өзүнчө тармак аралык көз караш. «Бакыт гормондорун» ойготуучу, активдештирүүчү ыкмалар бар. 1. Ар бир кичинекей жеңишти, ийгиликти көңүлгө түйүү дофаминди иштеп чыгат. «Мен буга жетиштим же муну жасадым!» - деп айтуу пайдалуу.

Максатка жетүүдөгү ар бир кубаныч бакытка кошулган үлүш болот. Чоң аралыкты жеңүү кадамдардан турат, чоң максатка жетүү кичи милдеттерди чечүүдөн түзүлөт. Жагымсыз милдеттерди майдалап бөлүп аткаруу жеңил болот. Жеңүү планкасын, тоскоолдугун алга, чамага жараша коюу керек [Бройнинг 2016:214-220]. Ошондо гана милдет аткарылып, позитивдүү сезим калыптанат.

2. Эндорфинди жаңы адат, өнөкөттөр жаратат. Чыныгы, табигый күлкү эндорфинди синтездөөгө көмөк көрсөтөт. Мыскылдап, табалап күлүү, жасакер күлкү, жойпулануу, кытмыр күлкү адамга зыян. Тамаша, аския, юмор жактырып күлүү гана аны сүйүнтөт. Ый – табигый өнөкөт, ал да стрессти жоет. Трагедияга, кыйноого, өлүмгө кайгырып ыйлоо да денедеги, мээдеги чыңалууну бошоңдотот. Эндорфиндин пайда болушуна дене көнүгүүлөрү, спорт, көңүл ачуу негиз түзөт [Бройнинг 2016:221-228].

3. Нейрондук системада окситоцин аттуу жаңы торчолордун жаралышы да ырахаттанууга алып келет. Адам аралык өз ара ишеним, колдошууга, жардамдашууга даярдык, ийгиликке кубануу, чындап жылмаюу, милдетти, кызматты убагында аткаруу инсанды окситоциндик «инъекция» менен камсыз кылат. Татыктуу адамдарга гана ишенүү керек, түшүнө тургандарга гана ишеним көрсөтүү керек. Дене үчүн, окситоцинди пайда кылуу үчүн массаж өтө пайдалуу [Бройнинг 2016:228-235].

3.5.3. «Бакыт» концепти гендердик түшүнүктө. Аялдык бакытты чечмелөөгө жана мүнөздөөгө эки эмгекти карап көрдүк [Каныбек у. 2023; Сулейманов 2023].

Аял үчүн бактылуулуктун ачкычтары катары төмөндөгүлөр сунушталган: 1) күйөөгө жана анын тапкандарына каниет кылуу; 2) күйөөнүн айткандарына кулак салуу жана моюн сунуу; 3) күйөөнү кызыктыра турган, оюн тартып ала турган жерлерге этият болуу; 4) өзүн жыттуу, сулуу, таза алып жүрүүгө умтулуу; 5) күйөөнү өз убагында тамактандыруу; 6) күйөөнүн өз убагында жакшы уктап эс алуусуна кам көрүү; 7) күйөөнүн мал-мүлкүн сактоо; 8) күйөөнүн ата-энесин, туугандарын сыйлоо, урматтоо; 9) күйөөнүн ички сырын ачыктабоо; 10) күйөөнүн айткандарына төң моюндук кылбоо; 11) эч убакта күйөө алдында кабакты салып жүрбөө жана кубанычта болуу; 12) күйөөгө жаккандай кылып өзүн алып жүрүү. Бул жерде аял затына исламдык гана талаптар таңууланып калган: аялдын бактысы күйөөсүнүн гана кызыкчылыктары аркылуу ачылып берилген. Гендердик өңүттөн караганда, бир беткейлик болгон чыгармалар анализденди, албетте эркек адамдын бакыт түшүнүгү аялдын бакытты сезүүсүнөн, кабылдоосунан айырмаланышы белгиленип кеткен.

3.5.4. Бакыт түшүнүгү нравалык императивдердин жана этикалык эрежелердин алкагында. Э. Мэтьюздун эмгегинде (Мэтьюз, 2021)

бактылуулуку сезүү, бактылуулукута жашоо процесстери өтө кенен теориялык философиялык контекстте сыпаттоого алынат. Бизди кызыктырган маселе «Бакыт менен ийгиликтин формуласы кандай?» – деген суроого жооп түрүндө ачыкталат. Жооптор аталган эмгекте императив-кеңеш түрүндө берилет: 1. Сүйүнүчтө эргүү менен жашаңыз. 2. Кыялданууга батып, баарынан көбүрөөк каалаган нерселериңиздин жандуу сүрөттөрүн элестетиңиз. 3. Максатыңызга ички жайма-жайчылык жана бактылууулук сезими менен умтулуп аракеттениңиз. 4. Коркпой, тетири ойлобой жашаңыз. 5. Эч нерсеге нааразы болбоңуз. 6. Тез эле кечирип коюңуз. 7. Себепсиз эле сүйө билиңиз.

Бул жети кеңеш – бактылуулукутун формулалары. Алардын тышкары да бир нече императивдерге орун берилет. Э.Мэтьюз: «Колунуздан бир нерсе келбей жатса деле өзүнүздү сүйүүгө милдеттүүсүз» - дейт. Өзүн сүйгөн адам гана бактылуу болот. Бакытты сезүү гана адамды ийгиликке алып келет. Бардык нерселерден жакшылыкты көрүү оңой эмес, бирок адамды түз, туура жолго алып келет.

«Бакыт» концептинин түзүмүн Мария Хайнц бир топ кеңири планда көрсөтөт. Бакыттын негизги төрт чөйрөсү бар: дене, акыл-ой, рух (жакшылык) жана мамиле. Булардын баары муктаждыктарга байланышат. Аларды канааттандыруу бакытка алып келет.

3.6. «Бакыт» концепти замандаштарыбыздын ой тутумунда жана баалоосунда. Биз жетилген курактагы замандаштарыбызды эки топко бөлүп алдык. Биринчи топту бойго жетип, адистикти тандап, ЖОЖдордо окуп жаткан 70 студент (19-22 жаштарда), экинчи топту жашоодо жолун таап, өзү менен өзү болуп, үй-бүлө күтүп, максат-пландарын ишке ашырып жаткан же мүдөө талаптарына толук жеткен, жогорку билимдүү 70 жаран тандалып алынды. 30дан кийинки организм физиологиялык жактан «улгая» баштайт, жашоо перспективалары жөнүндө көз караш жалпысынан калыптанган болот [Воркачев: 2006]. Биз буларга төмөнкүдөй суроо менен кайрылдык.

Биринчи суроо: «Сиздин оюңузча, бакыт деген эмне?», биз ушул суроо менен жалпысынан 260 жаранга кайрылдык. Жооп берүү үчүн 3 эле минута убакыт бердик да, суроосу бар карточкаларды ыкчам эле жыйнап алдык. Биздин максат респонденттердин эсине келген ассоциацияларды тез эле, ойлондурбай эле каттап калуу болду.

Мында жалпы сандын туура келбестиги бир нече факторлор менен түшүндүрүлөт. Мисалы, 1-13 (1-топ) баракчадагы жоопто «сүйүү, жакшы адис болуу» деген дефиниция аны эки пунктка ажыратууга негиз болду (1, 7), 1-64 баракчадагы жоопту («сүйүү, байлык, кудаага шүгүрчүлүк») үч пунктта каттадык (1, 4, 8). Ошондой эле көрүнүштөр экинчи топтогу жооптордо да кездешет: «ден соолукта жырғап жашоо» деген дефиницияны (2-21) биз эки

пунктка ажыратып, бөлөк-бөлөк бердик (3, 9). Көрүнүп тургандай, 1-топтогу жооптордо «сүйүү» (1), «билимдүү адис болуу» (7) сыяктуу баалуулуктарга көбүрөөк басым жасалат, анткени респонденттер – студенттер, жаштар. Экинчи топтогулар жогорку маалыматтуу, адистикти тандап алышкан тигил же бул чөйрөдө кызматта жүрүшөт. Ошондуктан бул эки көрсөткүчтө анчейин маани берилбеген. Бирок экинчи топтогулар үчүн «үй-бүлөдөгү сүйүү» (эрди катындын, ата-энеге балдардын, ата-эненин балдарга болгон өз ара жакшы көрүүсү, ысык мамилеси), «байлык, барчылык, каражат», «жакшы кызмат, карьералык өсүш», «ден соолук», «жыргал, бейгам жашоо» кыйла артыкчылык катары эсептелет. Диний бакытка умтулуу жаштарда улууларга караганда активдүүрөөк туюлат. «Саякат, дүйнө таануу» бактысы бир гана анкетада катталыптыр. Көпчүлүк карточкаларда бирден эле дефиниция бар. Биз кыска жооп берүү талабын алдын ала айтканбыз. Кийинки суроодо бакытты кенен, ар тараптан мүнөздөп берүү мүмкүнчүлүгү болорлугун кабарлап койгон элек. Муну менен респонденттерден бакыттын эң башкы, өзөккү көрсөткүчүн башка көп сандагы, түрдүүчө көрсөткүчтөрүнөн ажырым кароого мажбур кылууга аракеттенген болчубуз.

КОРУТУНДУ

Биз жогоруда «бакыт» концептин жана анын номинанттарын түрдүү материалдарга таянып сыпаттоого алдык. Изилдөөнүн жүрүшүндө бир нече жалпы жыйынтыктарды чыгарууга мүмкүн болду.

1. «Бакыт» концепти – полиаспектилүү лингвокогнитивдик түзүм. Аны когнитивдик-тилдик, психолингвистикалык, лингвомаданий касиеттерге ээ абстракттуу түшүнүк катары, ири көлөмдөгү позитивдүү когнитивдик-тилдик бирдик, маданияттын (этиканын, менталитеттин, диндин, көркөм өнөрдүн ж.б.) базалык кубулушу катары талдоого алдык.

2. Концепт деп биз жекече инсандын, коллективдин, этностун жана адамзаттын аң-сезимин калыптанган менталдык бирдикти атайбыз. Анын касиеттери катары 1) эс тутумдун элементи катары жашоосун; 2) дискреттүүлүгүн, өз алдынчалыгын; 3) айлана чөйрөдөгү нерселер, заттар, кубулуштар менен байланыштуулугун; 4) түзүмүнүн татаалдыгын, көп тараптуулугун; 5) ойлоону, ой жүгүртүүнү бирдейлештирип же окшоштуруп пикир алмашууга пайдубал болушун; 6) тилдик каражаттарда материалдаштырууга жөндөмдүүлүгүн; 7) түрдүү тилдик белгилерде шөкөттөлө алышын; 8) шарт, жагдайга, мезгилге, доорго карата өзгөрүлмөлүүлүгүн (таруусу, кеңейүүсү, жоюлуусу ж.б.); 9) ой тутумда пассивдүүлүгү, зарыл учурда гана активдештирилишин; 10) чектеринин, байланыштарынын шарттуулугун, өзөктүк, жакабелдик жана чекебелдик

көрсөткүчтөрүнүн динамикалуулугун ж.б. Бир убакта «бакыт» концептинин күчтүү номинанты болгон *коммунизм* сөзүнүн маанисин эле алсак, концепттин аталган бир нече белгилерин негиздөөгө мисал боло алат.

3. Изилдөөнүн булактары катары энциклопедиялык, философиялык, социологиялык, психологиялык, этиаклык, түшүндүрмө-тилдик, билингвалдык ж.б. сөздүктөр кызмат кылды. Иштин жүрүшүндө биз фразеологиялык, афористикалык, паремиологиялык, этнографиялык багытта аткарылган эмгектерге кайрылдык. Ошондой эле көркөм чыгармалардан алынган мисалдар айрым тыянактарга, жаңыча пикирлерге негиз болду.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердик тизмеси

1. **Беккулова, Д. К.** Место концепта "счастье" в когнитивной картине мире [Текст] / Д. К. Беккулова, Г. А. Ажибаева. // Вестник Ошского государственного университета. – Ош, 2020. – № 1-3. – С. 277-281. – EDN QBVRVK. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43088887>

2. **Беккулова, Д. К.** Англис жана кыргыз тилдеринде "Happiness-Бакыт" түшүнүктөрүнүн лексикалык жана фразеологиялык жактан чагылдырылышы. [Текст] / Д. К. Беккулова // Вестник международного университета имени К. Ш. Токтомаматова. – Жалал-Абад, 2020. – № 3. – С. 76-80.

3. **Беккулова, Д. К.** Лексико-семантический анализ содержания концепта "счастье" в английском, русском и кыргызском языках [Текст] / Д. К. Беккулова, Ж. Т. Ражаматова, К. Э. Ажимаматова, А. К. Зулпукарова // Евразийское Научное Объединение. – Москва, 2021. – № 6-6 (76). – С. 439-442. – EDN GSDAGU. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46339002>

4. **Беккулова, Д. К.** Концепт "счастье" в языковом сознании народа [Текст] / Д. К. Беккулова // Alatoo Academic Studies. – 2021. – № 2. – С. 206-212. – EDN JEQRSS. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46239238>

5. **Беккулова, Д. К.** Определение термина "концепт" в современной лингвистике [Текст] / Д. К. Беккулова, Д. У. Мурзубраимова, А. К. Зулпукарова // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2021. – № 10-6(78). – С. 81-86. – EDN BANGJC. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47311047>

6. **Беккулова, Д. К.** Definition of concept in the Russian linguistic field as a cognitive category [Текст] / D. Madaminova, A. Zulpukarova, Z. Sabiralieva, D. Bekkulova, A. Abdraeva, K. Zulpukarov, G. Raiymova, Zh. Osmonbaeva, S. Ibraimova, Zh. Abdullaeva Open Journal of Modern Linguistics. – 2021. – Vol. 11, № 2. – P.149-157.

7. **Беккулова, Д. К.** Лингвистический анализ концепта гнев "anger" [Текст] / Д. К. Беккулова, М. Т. Исакова, А.К. Тентимишова, З. К. Мадмарова

// Актуальные научные исследования в современном мире. [Текст] – Переяслав Хмельницкий, 2022. – № 1-7 (81). – С. 140-143. – EDN BATHEU. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47968902>

8. Беккулова, Д. К. Выражение концепта «Мысль» в лексикографии и семантических полях [Текст] / Ж. Э. Элчиев, С. К. Пазилова, Д. К. Беккулова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск, 2023. – №4. – С.186-190. – EDNBHQM UW. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53810913>

9. Беккулова, Д. К. Фреймовые и сценарные строения концепта «Мысль» [Текст] / Ж. Э. Элчиев, С.К. Пазилова, Д. К. Беккулова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск, 2023. – № 4. – С. 191-194. – EDN NWTGCF. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53810914>

10. Беккулова, Д. К. The Use of Compliments in English by Kyrgyz Learners [Text] / M. Abdikarimova, O. Mirzakmatova, D. Bekkulova, D. Kasymova and other people // International Conference on Social Science Studies (IConSoS) Alanya, Turkiye, 2024. – 26 p. – <https://www.epess.net/index.php/epess/article/view/819>

11. Беккулова, Д. К. Phraseological Representation of the Concept «Happiness / Bakyt» in English and Kyrgyz Languages [Text] / D. Bekkulova, //American Journal of Education and Learning. – 2024. – Vol. 2, № 5. – P. 1142-1146.

ISSN:29965128

[file:///dem/UserProfiles/dasanbekova/Downloads/Bekkulova%20Darika%20Kursanbekovna%20\(2\).pdf](file:///dem/UserProfiles/dasanbekova/Downloads/Bekkulova%20Darika%20Kursanbekovna%20(2).pdf)

12. Беккулова, Д. К. Бакыт түшүнүгү нравалык императивдердин жана этикалык эрежелердин алкагында [Текст] / Г. А. Мадмарова, Д. К. Беккулова // Кыргызстандын лингво-этномаданият мейкиндигиндеги теориялык жана прикладдык тил илиминин артыкчылыктуу багыттары. – 2024. – № 6. – 70-75-бб.

ISBN78-9967-426-99-5

<https://drive.google.com/file/d/1m79cli8KNAsJOVYwkomdyVzGUVDIyrsk/view>

13. Беккулова, Д. К. «Бакыт» концепти замандаштарыбыздын ойтутумунда жана баалоосунда [Текст] / Г. А. Мадмарова, Д. К. Беккулова // Кыргызстандын лингво-этномаданият мейкиндигиндеги теориялык жана прикладдык тил илиминин артыкчылыктуу багыттары. – 2024. – № 6. – 75-81-бб. ISBN 78-9967-426-99-5

<https://drive.google.com/file/d/1m79cli8KNAsJOVYwkomdyVzGUVDIyrsk/view>

Беккулова Дарика Курсанбековнанын “«Бакыт» концептинин когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүндөгү орду” деген темада 10.02.19 – тилдин теориясы адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *концепт, скрипт, схема, когнитема, менталитет, лингвопаремиология, гештальт, интерпретация, дүйнө сүрөтү, стереотип, когнитивдик-тилдик аспект*

Изилдөөнүн объектиси – «Бакыт» концептинин жалпы когнитивдик-тилдик түзүлүшү.

Изилдөөнүн предмети – концепттин курамындагы түшүнүктүк-образдык, фреймдик-скрипттик, когнитемалык-пропозициялык, гештальттык белгилер жана аларды туюнтуучу тилдик каражаттар

Изилдөөнүн максаты – “Бакыт” концептинин кыргыз менталитетиндеги ордун, түзүлүшүн жана тилдик каражаттар аркылуу турпатталыш жол ыкмаларын аныктоо.

Изилдөө методдору: эмпирикалык (жыйноо, каттоо, которуу ж.б.) жана теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жалпылоо, анализ ж.б.) методдор, процедуралар жана ыкмалар пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары: 1) бакытты адамдын канааттанып ыраазычылыкта жашоосуна өбөлгө боло турган артыкчылыктардын, ийгиликтердин жыйындысы катары аныкталды; 2) бакыттын түшүнүк, элес, когнитема, фрейм жана скрипт түрүндө биздин аң-сезимибизде калыптанып, өөрчүп турушу конкреттүү мисалдар аркылуу көрсөтүлдү; 3) «Бакыт» концепти скрипт катары түрдүүчө сөздөрдө, сөз айкаштарында берилип демонстрацияланды (*чамага жараша максат-милдет коюу, максат-тилектерге жетүү, коомдо лидер болуу ж.б.*); поэтикалык тексттин мисалында скрипттин жүрүшүнүн этаптары сыпатталып берилди; 4) бактылуулукту түшүнүүнү вербалдаштырган дүйнөлүк даанышмандарга тиешелүү афористикалык каражаттардын мазмунунда чагылдырылган когнитемалар кыргыз макал-лакаптарында катталган когнитемалардын алкагында салыштырылып иликтенди; 5) бакытты вербалдаштыруучу айрым лексемалардын (*бак, кезек ж.б.*) төркүнүнө кайрылып, алардын этимологиясы лингвогенетиканын, ностратиканын контекстинде аныкталып берилди.

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү. Иштин негизги жоболорун, идеяларын жана фактылык материалдарын республиканын ЖОЖдорунун филологиялык факультеттериндеги окуу процессинде, жалпы, салыштырма жана типологиялык тил илими боюнча курстарда, квалификациялык иштерди, магистрдик жана кандидаттык диссертацияларды жазууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Беккуловой Дарики Курсанбековны на тему: «Место концепта “Счастье” в когнитивно-языковой картине мира», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.19 – теория языка

Ключевые слова: *концепт, скрипт, схема, когнитема, менталитет, лингвопаремиология, гештальт, интерпретация, картина мира, стереотип, когнитивно-языковой аспект.*

Объект исследования: общая когнитивно-языковая структура концепта "счастье";

Предмет исследования – понятийно-образные, фреймово- скриптные, когнитивно пропозиционные, гештальтные символы в составе концепта и языковые средства их выражения.

Цель исследования – выявление места, структуры и способов выражения концепта “счастье” в кыргызском менталитете посредством языковых средств.

Методы исследования: эмпирические (сбор, фиксация, перевод и др.) и теоретические (описание, сравнение, обобщение, анализ и др.) методы, процедуры и подходы.

Результаты исследования и его новизна: 1. счастье определено как совокупность преимуществ и достижений, которые способствуют удовлетворенной и благодарной жизни человека; 2. на конкретных примерах показано, как концепт «счастье» формируется и развивается в нашем сознании в виде понятий, образов, когнитем, фреймов и скриптов; 3. концепт «счастье» продемонстрирован как скрипт, выраженный в различных словах и словосочетаниях (*постановка целей в меру возможностей, достижение целей и желаний, лидерство в обществе* и др.); в примере поэтического текста описаны этапы хода реализации скрипта; 4. проведено сравнительное исследование когнитем, отраженных в афористических средствах, характеризующих понимание счастья, созданных мировыми мудрецами, в рамках когнитем, зафиксированных в кыргызских пословицах; 5) проанализирована этимология некоторых лексем (*бак, кезек* и др.), связанных с вербализацией счастья, в контексте лингвогенетики и ностратики

Область применения. Основные положения, идеи и фактический материал исследования могут быть использованы в учебном процессе филологических факультетов вузов республики, в курсах по общему, сравнительному и типологическому языкознанию, а также при написании квалификационных работ, магистерских и кандидатских диссертаций.

ABSTRACT

of Bekkulova Darika Kursanbekovna's dissertation on the topic *"The place of the concept of "happiness" in the cognitive-linguistic picture of the world"*, submitted for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.19 – theory of language

Key words: *concept, script, scheme, cognitheme, mentality, linguoparemiology, gestalt, interpretation, worldview, stereotype, cognitive linguistic aspect.*

The object of the research is the overall cognitive-linguistic structure of the concept of "happiness."

The subject of the research is the conceptual-imaginary, frame-script, cogniteme-propositional, and gestalt features of the concept, as well as the linguistic means used to express them.

The aim of the research is to define the place, structure, and the ways in which the concept of "happiness" is represented through linguistic means in the Kyrgyz mentality.

Research methods: Empirical (collection, fixation, translation, etc.) and theoretical (description, comparison, generalization, analysis, etc.) methods, procedures and approaches.

The main findings of the study: 1) happiness is defined as a set of advantages and achievements that contribute to a satisfied and grateful life of a person; 2) concrete examples show how the concept "happiness" is formed and develops in our minds in the form of concepts, images, cognitions, frames and scripts; 3.) the concept "happiness" is demonstrated as a script expressed by in various words and phrases (setting goals to the best of your ability, achieving goals and desires, leadership in society etc.); the example of a poetic text describes the stages of the script's implementation.; 4) a comparative study of cognitemes reflected in aphoristic means characterizing the understanding of happiness created by world sages has been conducted within the framework of cognithemes recorded in Kyrgyz proverbs; 5) the etymology of some lexemes (*bak, kezek* etc.) related to the verbalization of happiness has been analyzed in the context of linguogenetics and nostratics

The scope of application The main provisions, ideas and factual research material can be used in the educational process of philological faculties of universities of the republic, in courses on general, comparative and typological linguistics, as well as in writing qualifying papers, master's theses, and doctoral dissertations.

Нускасы 100 даана. Офсет кагазы.
Кагаздын форматы 60 х 90/16. Көлөмү 1,5 б. т.
"Book дизайн" типографиясында басылды.
720000, Ош ш., И. Сулайманов көч., 3